

"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" НАПЕРЕДОДНІ ТА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна характеризувалася припиненням існування континентальних імперій та створенням національних держав після завершення світового конфлікту. Стаття присвячена особливостям українського національного будівництва та внутрішнім і зовнішнім факторам, що сприяли цьому процесу. Наголошується на ролі "українського питання" у поглибленні глобальної конфронтації на початку Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, національне будівництво, національні держави, "українське питання".

Світовий вибух 1914 р. став критичною точкою у розвитку політичних, соціально-економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів, особливості протікання яких призвели до кардинальних змін на карті Європи. Війна окреслила початок нового історичного століття. Його основною рисою стало створення національних держав в результаті руйнації монархічно-династичних імперій. Події та процеси, які спричинила та прямо й опосередковано "простимулювала" Перша світова війна, прискорили структурування, а також ідеолого-політичне оформлення українського національного "проекту".

Дослідники окресленого періоду та особливостей протікання націотворчих процесів наголошують на тому, що провести вододіл між Великою війною та революцією в Україні доволі непросто [3, 8-9, 14-16]. Революції в Російській імперії не означали завершення війни, одночасно, "офіційне завершення війни не зупинило воєнних дій в Україні" [3, с 103]. В. Левандовський наводить вислів відомого британського славіста початку ХХ ст. Р. Сетон-Вотсона, який свого часу наполягав, що "українське питання" стало однією із головних причин, які призвели до Першої світової війни. "Українське питання" - це не видумка останнього часу, а застаріла проблема Європи, "про що свідчать чисельні книги, присвячені українським подіям, які були видрукувані англійською, починаючи з XVII ст." [5].

М. фон Гаген зазначав, що Перша світова війна стала водорозділом у відношеннях росіян з неросіянами та між самими неросіянами [8, с 386]. Вчений підкреслював, що не в останню чергу політика російського окупаційного режиму з початком Першої світової принесла ідеї національного звільнення в імперську армію. Переселення із західних кордонів сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. На його думку, з якою складно не погодитися, саме російський режим та російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим у 1917 р. значно більшою мірою, ніж австрійці та німці.

У запропонованому матеріалі в якості джерельного матеріалу використовуються фонди жандармських управлінь, які зберігаються у центральних історичних архівах [10-13]. Аналіз національного руху, який здійснювали представники політичної поліції Російської імперії, дозволяє відстежити зміни як у владних настроях, так і в ліберальному середовищі щодо оцінки українського "питання".

Українські громадсько-політичні діячі напередодні війни зосереджувались переважно на культурно-просвітницькій діяльності та не мали чітко визначених тактичних й стратегічних планів щодо подальшого політичного розвитку. Проте, найбільш популярною вимогою, яку періодично озвучували представники ліберально-демократичного табору у пресі та з парламентської трибуни, - надання національно-культурної автономії у межах Російської імперії. Ця ідея була близькою і для російських лібералів. Так, лідер кадетської партії П. Мілюков наголошував, що український рух існує і зупинити його неможливо. Головна проблема для російської влади, на його думку, полягала у відсутності розуміння того, кого саме вона хотіла бачити в цьому рухові - друга або ворога? Політик був переконаний, що своїми недолугими діями влада лише підштовхувала українців в обійми сепаратизму, оскільки "сепаратизм можливо виховати!" [2, с 1]. В якості аргументу П. Мілюков наводив приклад реакції на появу Валуєвського циркуляра. Він стверджував, що заборонний акт стимулював прискорене створення літературної та наукової мови за кордоном. Звертаючись до депутатів та міністрів, він закликав пригадати 1906 р., протягом якого, після появи дозволу на видання українських журналів, газет та книг, вичерпався інтерес до львівських видань. "Тепер, коли українці починають говорити, що будь-яка надія на Україну - утопія, їм залишається шукати порятунку в сепаратизмі" [2, с 1].

Напередодні та з початком війни у жандармських документах акцентується увага на важливості використання школи та періодичних видань в якості інструменту для патріотичного виховання та зміцнення національної самосвідомості українців. У контексті процесів, пов'язаних із формуванням українського "проекту", цілком логічно виглядали такі зауваження авторів аналітичних записок: "всіляко використовуються школи, в яких привчають дітей зі шкільної лави мріяти про Україну" [10, арк. 163]. В документі зазначалося, "щоб будити час від часу народну свідомість здійснюється агітація довкола політичних подій, проявів громадського життя, ювілеїв українських вчених та письменників (І. Котляревського у Полтаві, Т. Шевченка та ін.), для цього наперед випускається література, готуються статті в газетах, встановлюються пам'ятники, - остання обставина остаточно засвідчує визнання конкретного вченого державною владою, а це визнання вже слугує значно більшим агітаційним матеріалом для простолюдина"

[10, арк. 164]. На думку жандармського аналітика, головним проявом "української роботи", як і функціонування українських революційних партій, залишалося виключно культурництво та широка просвітницька діяльність: клуби, наукові товариства, лекції, виховання діячів у національному дусі, облаштування народних свят, коляд та іншого, видання казок із українського побуту; влаштування етнографічних концертів сліпих бандуристів з метою ознайомлення з українською народною музикою. Захоплення просвітницькою діяльністю пояснювалося тим, що "вони зараз настільки слабкі, що політичної організації не мають" [10, арк. 164]. Однак, попередній висновок не завадив констатувати, що члени цих партій виступали організаторами на всіх з'їздах та виборах, старалися захопити у свої руки органи місцевого самоврядування, як, наприклад, міські та земські управи [10, арк. 164]. Зазвичай, кожен звіт завершувався словами "контроль за українським рухом триває".

Рік початку війни співпав зі сторічним ювілеєм Тараса Шевченка. Напередодні святкування відбулися жваві дебати з приводу запитів щодо заборони вшанування пам'яті поета. Так, представники фракції трудовиків у російській думі заявляли про своє обурення подібними заборонами. "Неправда, що у вшануванні зацікавлена лише інтелігенція, заборона викликала невдоволення широких мас. Як доказ - Трудова група отримала чисельні телеграми зі всіх кінців України з побажаннями, що б усі перешкоди були зняті" [2, с. 1]. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, на думку доповідача, було надання Україні автономії, яка є "запорукою культурного, вільного та суспільного розвитку" [2, с. 1].

У жандармському циркулярі від 13 грудня 1914 р. наводилися свідчення про виникнення "СВУ [13, арк. 23-23 зв.]. В документі стверджувалося, що з початком війни із Галичини та Австрії до Києва виїхала "видатна група мазепинських діячів", які захопили із собою значну кількість відозв під назвою "До українського народу", "в якому містився заклик до заклоту" [13, арк. 33]. Наводився перелік відомих членів цієї організації: доктор Л. Цегельський, Вяч. Будзиновський, с-д: Микола та Лев Ганкевичі, І. Сняк та с-р: Ф. Корольов, Феоділ Мелен та доктор І. Вачинський; терорист Ю. Скоропис-Йолтуховський (літ. псевдоним Лопух), делегат "Народного комітету" Української народно-демократичної партії доктор Ст. Баран.

В документі стверджувалося про відвідування перед виїздом до Києва всіма названими членами організації М. Грушевського на дачі в Криворівні. "У Києві вони зібралися в українському клубі "Родина" на В. Володимирській вулиці, де були присутні головні керівники київських мазепинців: видавець мазепинської щоденної газети "Рада" Є. Чикаленко, Л. Жебуньов, П. Лавров, декілька студентів та делегати від мазепинських діячів Полтави, Харкова, Катеринослава та Одеси" [13, арк. 23]. На зібранні в "Родині", а потім на квартирі Є. Чикаленко по вул. Маріїнсько-Благовіщінській, була заснована "мазепинська" загальна організація під назвою "Союз Визволення України". Як стверджували жандарми, головне завдання Союзу полягало у виконанні функцій львівських "мазепинських" організацій, представники яких пішли на війну або виїхали у глибину Австрії, а головне - здійснювати пропаганду серед населення та військ Російської України [13, арк. 23, зв.].

Діяльність організації, як визнавалось у звітних документах, розпочалася розповсюдженням на теренах "південної Росії" прокламацій, які вже наперед були

видрукувані у Києві. Далі до участі у роботі "Головна Рада Союзу в Києві" закликала всі студентські організації "мазепинців" у Петрограді, Москві, Юр'їві, Варшаві, Харькові, Одесі. Студентськими організаціями були створені філії Київського "Союзу" під назвою "Комітет союзу визволення України. Головна Рада студентів Петроградського та інших університетів". В іншому жандармському донесенні містилася інформація про організацію та початок роботи в Петрограді цієї організації [13, арк. 153]. До її складу зарахували представників українських комітетів, які існували в навчальних закладах міста та керували їх діяльністю.

Керівник Київського губернского жандармського управління в одному із своїх листів до колеги з охорони порядку та громадської безпеки у Варшаві в червні 1914 р. звертав увагу на небезпеку, яка пов'язувалася із розвитком національних мілітарних організацій. В документі стверджувалося про підтримку "ворожих нам держав" сепаратистських прагнень українофілів, "з метою єднання відповідних елементів в Росії та спрямування їх на шлях активної боротьби з урядом. Підкреслювалось, що вищими "Австро-Німецькими військовими сферами була висунута ідея про майбутнє, після поразки Росії, виділення з її складу малоросійських та деяких інших південних, губерній, для утворення на цих територіях з приєднанням Галичини, автономного, під егідою Австрії "Королівства Українського" [11, арк. 31]. В документі в черговий раз акцентувалась роль СВУ, "який користується особливою прихильністю австрійської влади, яка крім видання спеціальної газети "Ukrainische Nachrichten", готує також заклики агітаційного характеру, брошури, книжки малоросійською та іноземними мовами, розсилає до різних міст своїх агентів "з дипломатично-просвітницькою місією" [11, арк. 32]. В жандармських звітах були представлені оригінали та переклади тексту заклику "Головної Української ради" "До всього українського народу". У прокламації наголошувалося: "Настав визначний час, пробив справжній час. Спалахне полум'я війни. В якій лопнуть ланцюги, що сковували пригноблені народи. В цьому полум'ї формується майбуття України. Настав справжній день нашого воскресіння. В цей час український народ закликає своїх синів до боротьби за свободу України. В цей час немає жертви, яка б могла б стати для нас занадто великою" [11, арк. 35-35 зв.].

Наступ російської армії в Галичині на початковому етапі війни призвів до репресій австрійської та угорської влади проти русинів Галичини, Буковини та Закарпаття. Серед постраждалих від репресивних заходів влади були і мешканці лемківських селищ, яких запідозрили у симпатіях до росіян та Росії. Табір в Талергофі став першим концентраційним табором, на території якого в нелюдських умовах (з вересня до початку зими 1914 р. - просто неба, за колючим дротом) утримувалися декілька тисяч русинів та лемків, яких звинувачували у москвофільській орієнтації. Насправді, серед загалу нещасних, які потрапили до табору, крім тих, хто ідентифікував себе як русин, руський, були як цілком аполітичні люди, так і прибічники українського "проекту", про що в своїх спогадах писав В. Маковський [6, с. 48].

Початковий етап війни виявився вдалим для Росії в сенсі територіальних надбань. Російська окупаційна влада в Галичині та Буковині доволі швидко почала відправляти до віддалених сибірських губерній не лояльних до себе місцевих русинів. Чим, безумовно, похитнула віру частини місцевого населення у братерське ставлення Росії до себе. Кількість людей, які неочікувано потрапляли на території таборів, що засіяли прикордонні міста та містечка поки ще не зруйнованих імперій,

¹ В жандармських документах доволі часто зустрічаються помилки як в назвах організацій та членства в них, так і в іменах та прізвищах. В цьому випадку бачимо змішування двох структур - Головної Руської Ради та Союзу Визволення України.

катастрофічно зростала з кожним днем війни. Наприкінці листопада харківська "група федералістів" розповсюдила листівки до мешканців Слобідської України про наслідки російської окупації Галичини. "Ви зараз будете чути про минуле Галичини. Воно жахливе, але сьогодні ще жахливіше. Російські війська грабують та тероризують населення, гвалтують жінок. Вони розграбували Ярослав та інші центри Галичини, розгромили відомий Львівський музей, спалили одну з кращих в Австрії бібліотеку "Наукового товариства". В управлінні вводиться російська мова. Найменша спроба опору придушується розстрілом галичан. Так виконує свої обов'язки уряд. У жодному разі не надавайте йому та армії підтримки! Геть війну!" [11, арк. 31]. За два тижні з'явилася ще одна листівка схожого змісту. Відмінність від попередньої полягала в апеляції до більш принципівих з точки зору національних інтересів речей, серед яких і знуцання над греко-католицькою релігією. Звернення завершувалося висновком: "Російський уряд вирішив знищити українську націю" [11, арк. 29].

Табори, які з'являлись протягом всієї війни, мали різні розміри фінансування та державної підтримки. Крім наведених негативних прикладів, були і цілком протилежні варіанти розв'язання проблем знедолених категорій населення в умовах війни. Так, у таборі м. Гмінд (Нижня Австрія), протягом 1915-1916 рр. був утворений Комітет допомоги, який надавав матеріальну підтримку біженцям з окупованих Галичини та Буковини. На території табору функціонували й інші організації. Зокрема, жіночий комітет, який під керівництвом Ольги Бачинської займався культурно-освітньою роботою; хоровий та драматичний гурток, у хорі якого співали відомі артисти С. Музика, А. Бабій. Керував хором диригент І. Ворончак [12, арк. 1]. Крім того, діяла філія товариства "Прогресивіта" з читальнями та бібліотеками під керівництвом І. Ціпановського. Були відкриті навчальні заклади: одна п'ятикласна школа і шість навчальних закладів для хлопчиків і дівчаток віком 10-15 років на зразок професійно-технічних училищ, але воєнізованого типу. Учні гімназій та вчительських семінарій продовжували навчання у Відні за рахунок Комітету допомоги, оскільки австрійський уряд відмовив гмінівським учням у виділенні матеріальної допомоги на навчання. Працевдатні біженці для покращення матеріального стану своїх сімей працювали на сезонних сільськогосподарських роботах. Табір проіснував до середини 1918 р. [12, арк. 2]. Наведена інформація переконує, що окремі табори перетворилися на доволі специфічні просвітні осередки, що ставали унікальними "інкубаторами ідентичностей".

На початок 1917 р., в умовах цілковитого виснаження російської армії та імперії, відмічається чергова хвиля активізації діяльності українців. З'являються українські ради армій, які засновували та видавали власні газети. Однією з таких була "Український голос", що виходила за редакцією С. Пилипенка. У вихідних даних не називалась армія, що відображає особливості військового часу. Газета виходила двічі на тиждень під гаслом "Громада - великий чоловік", відомим та широкоживим серед селянського загалу висловом. На першій сторінці редакція проводила міні-лікбез - пояснювались правила читання українських літер: "Читайте: "и" як "ы", "і" як "и", "ї" як "йи", "є" як "йе-ъ", "е" як "з" [7, с.1]. Серед головних завдань діяльності Виконавчої ради армії окреслювались "перш за все просвіту, національно-культурний розвиток громадян своєї армії й інформацію про справи, що діються у нас на Україні. Цю мету тільки можна здійснити через часописи і книжки" [7, с.1]. Редактори видання закликали читачів розповсюджувати газету, приєднувати нових передплатників "в кожній роті, команді, сотні, ескадроні і батареях. Зби-

райте жертви на допомогу розвитку рідної мови. Пам'ятайте, що газета може існувати лише при вашій допомозі" [7, с.1]. Солдати відгукувались на ці заклики, писали до редакцій газет, кількість яких перед закінченням війни значно збільшувалась. Збільшення кількості грамотних солдат в умовах цієї війни стало ще одним феноменом часу. За написання/прочитання листів рідним, близьким, (або ж до редакцій газет) потрібно було платити військовим писарям, чекати в чергах. Така ситуація підштовхувала колишніх селян, перевдягнутих у солдатські шинелі, здобувати в окопних умовах навички грамотності та займатися самоосвітою. Подібні парадоксальні наслідки війни ще потребують подальшого вивчення. Аналіз змісту листів солдатів та офіцерів воюючих сторін, як нам видається, дозволить по-новому оцінити зміни, які відбувались під час війни в ідентифікаційних процесах.

Підсумовуючи, зазначимо, що попри намагання ворогуючих країн підтримувати сепаратистські рухи в середині вчорашнього партнера та сусіда, одночасно посилюлися тенденції до використання репресивних заходів по відношенню до західних українців як з боку австро-угорської, так і російської окупаційної влади. Австрійці мали сумніви щодо достатньої лояльності українців, російська ж влада ще не готова була сприймати їх лише як мешканців окупованих територій, одночасно трактуючи підросійських українців як потенційних зрадників-"мазепинців". Подібна ситуація "відторгнення" з обох політичних центрів працювала на користь українського "проекту". Опинившись у положенні "чужих", українці змушені були відчувати власну "іншість". Перша світова надзвичайно оголила проблеми імперії. Друзі-вороги, які протягом століття підпитували сепаратистські рухи на чужому полі, фактично своїми руками створили ситуації неминучості роз'їзду за національними квартирами.

Список використаних джерел

1. Аскеров Ф.Т., Кравченко А. С. Распределение влияния фракций в Государственных думах Российской империи (1905-1917 гг.): Препринт. - М.: ГУ ВШЭ, 2005. - 20 С.
2. Б. А. По России Государственная дума // Лохвицкий вестник, 27 февраля 1914. - С. 1.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX - XX століття / Грицак Я. Й. - К.: Генеза, 2000. - 360 с
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / Андреас Каппелер. Передмова Я. Грицака. Перек. з німецької Х. Назаркевич. Наук. ред. М. Крикун. - Львів: Вид-во УКУ, 2005. - 360 с
5. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої треті XX століття // Українська державна думка в XX столітті. Історико-політологічний аналіз / В. Левандовський. - К.: Політична думка, 1996 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.litopys.org.ua/ukrxxr/a07.htm
6. Маковський В. Гмінд. Табір українських збігів і вигнанців у часи світової війни 1914-1918 рр. Спогади спереді 20-ти років/В. Маковський. - Львів: Видавничий спілка "Діло", 1935. - 231 с
7. Пилипенко С. Редакційна стаття / Український голос. - № 1, 14 червня 1917 р. - С. 1.
8. Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / Марк фон Хаген // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного коллоквиума. - СПб.: СПб ун-т, 1999. - С. 385-405.
9. Хаген Марк фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. / Марк фон Хаген // Россия - Украина: история взаимоотношений // Институт славяноведения и балканистики РАН Институт "Открытое общество" - Москва, 1997. - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua>
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 274, ОП.5, спр. 26, 1914 р., 189 арк.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ Ф. 320, оп.1, спр. 1326, 4.2, 1914 р., 197 арк
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів Ф. 354. Табір українських біженців м. Гмінд, 1915-1918 рр. Опис. 3 арк.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.323. оп. 2, спр. 27. 1915-1916 рр., 201 арк.
14. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 1917-1922 / Теодор Шанин. - М., 1997. - 320 с.
15. Шпорлюк Р. Імперія та нація. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк. Пер. з англ. - К.: Дух і літера, 2000. - 354 с.
16. Шпорлюк Р. Україна від імперської периферії до суверенної держави / Р.Шпорлюк // Сучасність - 1996. - № 12 - С 53-65.